

The Explanation Of The Role Of Literary Discourse On The Rise Of The First Pahlavi

Rasoul Mohammadi¹, Javad Dehghanian²

Recived:11/5/2021

Accepted: 10/1/2022

Abstract

The main question of this paper is to explain the role of the literary institution in the context of power relations and in particular the arrival of Iranian society into the era of Pahlavi rule. In the meantime, based on Ernest Cassirer's comments, the late literary works of the Qajar period until the first Pahlavi era was evaluated. Contrary to the prevailing approaches to text as abstract, neutral, inactive, and merely reflective of a subject or matter, Cassirer believes that texts as a system of signs are, above all, a set of practices that have the capacity to be the position of agency. On this basis, he believes that the mental construction of the new world is still influenced by myths that are produced and reproduced in various ways and with specific purposes. The results obtained and described by these works show that literature in this period, by creating a particular kind of myths and then expanding and diffusing the mythical insights into heroism and nationalist discourse, provided the basis for the emergence of the First Pahlavi rule.

Keywords: *The role of discourse in literature, the contexts and emergence of the Savior in literature, Pahlavi rule and Persian literature, the adaptation of Cassirer's theories and contemporary literature.*

---

¹ - **Corresponding Author:** Graduate M.A Persian Language and Literature, Shiraz University, Shiraz, Iran; *Email:* rasoulmohammadi80@yahoo.com; ORCID <https://orcid.org/0009-0008-3740-3862>

² - Associate Professor of Persian Language and Literature, Shiraz University, Shiraz, Iran; ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6904-2274> *mirjavad@shirazu.sc.ir*

Extended Abstract

1. Introduction

In criticism and new theories, one of the important issues is the function of literature. This issue has always been raised among thinkers and intellectual and cultural trends and is considered a part of the problem and problematic of the philosophy of literature. Among the contemporary thinkers, Cassirer, along with Gramsci and Althusser, have addressed the issue of the importance and function of art and literature. In Cassirer's intellectual system, text and culture are not basically neutral categories without agency. From such a perspective, Cassirer establishes a close bond between text and power. Cassirer refers to myths and the conditions in which myths appear. In the book *Myth of the State*, he raises the issue of how totalitarianism and its examples and representatives, like Hitler, have emerged in the modern world demanding rationality, and what is the role of literature in this? Now, according to Cassirer's theory, we have examined the position of the literary community (text and author) as a reference group in the emergence and evolution of Iranian society at the end of the Qajar period. In fact, this article seeks to show and explain the role of the institution of literature in the emergence of the first Pahlavi.

2. Literature Review

In the field of Persian literature, there is a large volume of books, treatises and articles and other scattered writings that, despite their value and importance, have followed a single pattern. These works often deal with the quality and place of a phenomenon or a concept in literary texts, and there are not many works that have reached an understanding of the text that observes the participation of the text in power equations and relationships. Based on Ernst Cassirer's opinions, the following article tries to independently show the influence and role of Persian literature in the rise of Pahlavi rule.

3. Methodology

This article is done with the method of qualitative content analysis and based on library sources. First, Ernst Cassirer's theory, which observes the relationship between the text and the concept of power, has been explained. Then, the cases that have played a role in the emergence and establishment of Pahlavi rule in the poetry and prose works of the late Qajar period have been examined and analyzed according to the article's hypothesis.

4. Results

The results of this article show that literature in the late Qajar period, in its various fields, by creating the myth of the savior and then expanding and spreading its various dimensions, has provided the ground for the emergence of Pahlavi rule with known and known coordinates. Malek osh-Sho'arā Bahār, Aref Qazvini, Farokhi Yazdi and Mirzadeh Eshghi have played a significant role in producing the myth of the savior and the character of rescuer by using the possibilities and capacities provided by the language of poetry. Bahar mentions the savior models present in ancient Iran, such as Cyrus, Kaveh, etc., and Aref Qazvini, Farokhi Yazdi, and Mirzadeh Eshghi also adhere to Iranian savior myths in accordance with such a model. On the other hand, such a theme can be seen in the fiction and prose works of that period as well as historical novels and plays, and in the final analysis of this homogenous collection, they form a discourse that is generally aligned with the phenomenon of Reza Khan and his desired order. In other words, they have made the ground favorable and smooth for the emergence of his speech. Another constructive field for the emergence of authoritarianism of that period, according to the results obtained, is the category of nationalism, which was re-read in the light of Ernst Cassirer's views. Along with other factors of the rise of nationalism and the necessity and reasons for the formation of this idea, the nationalism in Iranian culture in general and in Persian literature in particular - according to the description and analysis of the selected works in this article - can be seen as a result of the prevailing mythic insight that in the conditions an exceptional and critical age emerges.

References

- Abrahamian, Yerevan (2016). *Iran between two revolutions: from the constitution to the Islamic revolution*; Translated by Kazem Firouzmand, Hassan Shamsavari, Mohsen Madirshanehchi, Tehran: Markaz.
- (2010). *History of modern Iran*; Translated by Mohammad Ebrahim Fattahi, Tehran: Ney.
- Agamben, Giorgio (2015). *exceptional situation*; Translated by Pooya Imani, Tehran: Ney.
- Ahmadi, Ali; Aryan, Azita; Sharif, Negar (2019). "Revealing Criticism of Chashm-Cherani by Shmael Reed: Ideological or Liberating Role of Literature" *Criticism of foreign language and literature*; Number 24, pp. 39-61.
- Akhundzadeh, Mirza Fateh Ali (1972). *Articles*; Collected by Baqer Momeni, Tehran: Ava.

- Ali Madadi, Mona (20201). "*Political theory of enlightened tyranny in post-constitutional literature (from 1285 A.H. to 1310 A.H.)*"; Interdisciplinary literary researches.
- Alizadeh Birjandi, Zahra (2011). *Nasserite government and new discourses*; Tehran: Hirmand Publishing House.
- Althusser, Louis (2016). *Ideology and ideological structures of the government*; Translated by Roozbeh Sadrara, Tehran: Cheshme.
- Aref Qazvini, Abulqasem (2002). *Diwan Aref Qazvini*; Tehran: Negah.
- Azhand, Yaqoob (1994). *Playwriting in Iran*; Tehran: Ney Publishing.
- Bahar, Mehrdad (2016). *From myth to history*; Fifth edition, Tehran: Cheshmeh.
- Bahar, Mohammad Taghi (2008). *Diwan Malek osh-Sho'arā Bahār*, Tehran: Negah.
- Bahmanyar, Hossein (2012). "*Kaveh newspaper and the possibility of revitalization of Iran*", *Irannameh*, numbers 81-82.
- Balay, Christophe (1998). *The emergence of the Persian novel*; Translated by Mahvash Qoumi; Nasreen Khattat, first chapter: Tehran: Moein Publications - French Iranian Studies Association.
- Barahani, Reza (1984). *male history*; Tehran: First edition.
- Bashiriyeh, Hossein (2003). "*Political ideology and social identity in Iran*" *Irannameh*; No. 83, pp. 271-284.
- Bechler, Jean (1991). *What is ideology? A critique of Western ideologies*; Translated by Ali Asadi, Tehran: Sahami Publishing Company.
- Bertens, Johannes Willem (2011). *Basics of literary theory*; Translated by Mohammadreza Abolqasemi, Tehran: Nasharah Mahi.
- Bigdelo, Reza (2001). *Archaism in Iran's contemporary history*; Tehran: Nahr-e-Markaz.
- Cassirer, Ernst (1999). *Philosophy of symbolic forms: mythological thought*; Translated by Yadullah Moqen, Tehran: Hermes.
- (1999). *language and Myth*; Translated by Mohsen Thalasi, Tehran: Morvarid.
- (2004). *Enlightenment philosophy*; Translated by Yadullah Moqen, Tehran: Nilufar.
- (2014). *The myth of the state*; Translated by Yadullah Moqen, Tehran: Hermes.
- Eagleton, Terry (2013). *Marxism and literary criticism*; Translated by Akbar Masoum Beigi, Mashhad: Butimar.
- Ershad, Mohammad Reza (2003). *The scope of the myth*; Tehran: Hermes.
- Farahani, Hassan (2006). *Daily history of Iran's contemporary history*; Tehran: Institute of Political Studies and Research.
- Farrokhi Yazdi, Mohammad (2018). *A collection of poems by Farrokhi Yazdi*, edited by Mehdi Okhovvat; Mohammad Ali Sepanlo, Tehran: Negah.
- Fasaee, Jafar; Khogaste, Faramars; Mohammadi, Rasoul (2019). "*Analysis of the ideological reflection of the historical conflict between the state and*

- the nation in the short stories of Mahmoud Dolatabadi*" literary studies; No. 67, pp. 83-109.
- Foren, John (2013). *Fragile resistance: the history of Iran's social developments from 1500 AD corresponding to 879 AD until the revolution*; Translated by Ahmad Tadayyon, Tehran: Rasa Publishing House.
- Gellner, Ernest (1998). *Nationalism*; Translated by Mohammad Ali Taqavi, Tehran: Markaz.
- Gholam Mohammad (2013). *Historical novel: course and criticism and analysis of Persian historical novels from 1284 to 1332*; Tehran: Cheshmeh.
- Heydari, Arash (2015). "*Genealogy of Iranian tyranny from the perspective of cultural history (from the beginning of the Nasrid era to the rise of Reza Shah)*"; Doctoral dissertation of Allameh Tabatabai University, Tehran.
- Islami Nodushan, Mohammad Ali (1995). *Jahanbin Cup*; Tehran: Jami.
- Javidshad, Mehdi; Hadaiq, Behi (2017). "*Gilemard of Bozorg Alavi: against ideology or an ideological tool*" literary criticism; No. 43, pp. 39-61.
- Katouzian, (1998). "*Autocratic government: a comparative theory about the government, politics and society of Iran*", nine articles in the historical sociology of Iran: oil and economic development; Tehran: Nashre Markaz.
- , Mohammad Ali Homayun (1993). "*tyranny, rule of law, dictatorship, democracy and human rights*" in tyranny, democracy and national movement in Iran; Tehran: Nashre Markaz.
- ,(1998). "*Water-scarce and scattered society: the pattern of long-term socio-economic transformation in Iran*", nine articles in historical sociology of Iran: oil and economic development; Tehran: Nashre Markaz.
- Lambton, NKS (2000). "*Government theory in Iran*", Giweh publication, translated by Changiz Pahlavan, number 81-82.
- Mesbahipour Iranian, Jamshid (1979). *Social reality and the world of fiction*, Tehran: Amirkabir.
- Mir Abdini, Hassan (2008). *One hundred years of story writing*; Tehran: Cheshmeh.
- Moshir Salimi, Ali Akbar (1978). *Illustrated overviews of Mirzadeh Eshghi*; Tehran: Sepehr printing house.
- Natiq, Homa (2010). *From us that is upon us*; Tehran: Nashare Agah.
- Parsinejad, Iraj (2001). *Iranian enlighteners and literary criticism*; Tehran: Sokhan.
- Piran, Parvez (2014). "*Strategy Theory and Territorial Politics of Iranian Society*", Andishe Iranshahr, No. 6.
- Ravandi, Morteza (1995). *social history of Iran*; Volume 8, Tehran: Negah.
- Segal, Robert Alan (2018). *Myth*; Translated by Ahmadreza Taqa, Tehran: Neshre Mahi.
- Tavakoli Targhi, Mohammad (2013). *Native modernity and rethinking history*; Tehran: Tarikh Iran Publishing House.

فصلنامه

سال ۲۰، شماره ۸۰، تابستان ۱۴۰۲، ص ۱۲۳-۱۴۶

مقاله پژوهشی

DOI: <https://doi.org/10.2634/Lire.20.80.95>

DOR:20.1001.1.17352932.1402.20.80.6.7

تبیین نقش گفتمان ادبی در ظهور حاکمیت پهلوی

رسول محمدی*^۱؛ دکتر جواد دهقانان^۲

دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۲/۲۱ پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۱۰/۲۰

چکیده

مسأله اصلی این مقاله تبیین نقش نهاد ادبیات در ظرف مناسبات قدرت و به صورت مشخص، عملکرد آن در ظهور و بروز حاکمیت پهلوی است. این نوشتار با روش تحلیل محتوا در چارچوب کاربست نظریات ارنست کاسیرر انجام شده است. آن بخش از آرای کاسیرر، که بر مفهوم بینش اسطوره‌ای ناظر، و نیز رویارویی با متون به مثابه مجموعه‌ای از پراکتیس‌ها که ظرفیت و توان قرارگرفتن در جایگاه عاملیت را دارا است در این مقاله به کار گرفته شده است. بر همین مبنا برخی از آثار ادبی اواخر دوره قاجار تا روی کار آمدن حکومت پهلوی نخست، مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفته است. نتایج دریافت و تشریح این آثار بازگوکننده این است که ادبیات در این دوره با بهره‌گیری از ظرفیتها و امکانات خود با گسترش و توسعه بینش اسطوره‌ای و به صورت مشخص با خلق نوع خاصی از اسطوره‌های معطوف به قهرمان‌پروری، ذهنیت و زمینه ظهور حاکمیت پهلوی نخست را فراهم کرده است.

کلیدواژه‌ها: نقش گفتمان در ادبیات، زمینه‌ها و ظهور منجی در ادبیات، حاکمیت پهلوی و ادبیات فارسی، تطبیق نظریات کاسیرر و ادبیات معاصر.

۹۵

فصلنامه پژوهش‌های ادبی سال ۲۰، شماره ۸۰، تابستان ۱۴۰۲

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شیراز - نویسنده مسئول

rasoulmohammadi80@yahoo.com

orcid: 0009-0008-3740-3862

۲. دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شیراز

mirjavad@shirazu.sc.ir

orcid: 0000-0001-6904-2274

۱. تعریف مسأله

یکی از مسائل مهم در نقد و نظریه‌های جدید، کارکرد ادبیات است. این مسأله را باید در فلسفه ادبیات جستجو کرد. بنابراین تحلیل کارکرد ادبیات، فلسفی به شمار می‌رود. در نگاه کلان، می‌توان دو ساحت نظری را جداگانه نشان داد: در ساحت نخست ادبیات ابزاری تلقی می‌شود که مهمترین ویژگی آن انعکاس پاره‌ای از وقایع است. ادبیات در این خوانش همانند آینه‌ای در برابر واقعیت‌های غالباً مطلق انگاشته‌شده قرار می‌گیرد و بدون هیچ‌گونه دخل و تصرف در این واقعیت‌ها صرفاً به بازتاب آنها می‌پردازد. در این فرایند ادبیات تا حد داده تاریخی فرو کاسته می‌شود و در تحلیل نهایی از عاملیت^۱ و کنشگری باز می‌ماند. در این سنت می‌توان از خوانش‌های مارکسیستی درباره ادبیات یاد کرد. کارل مارکس^۲ معتقد بود که فرهنگ و ادبیات به‌عنوان روبنا در رابطه‌ای یکسویه تابعی از متغیر اقتصاد و وضعیت اقتصادی و شیوه تولید زیربنای دوره‌های مختلف است (ایگلتون، ۱۳۹۳: ۲۶؛ بشلر، ۱۳۷۰: ۶۵).

در ساحت نظری دیگر، ادبیات نه تنها ابزار قدرت، بلکه خود قدرت است. مفهوم قدرت در این خوانش اساساً زبانی و گفتمانی، و از چنان ظرفیتی برخوردار است که می‌تواند در موازنات یا معادلات قدرت، ایفای نقش کند. در این سنت، می‌توان به نگاه برخی از مارکسیست‌های متأخر همانند گرامشی^۳ اشاره کرد که ادبیات را امری هژمونیک^۴ معرفی می‌کند (برتس، ۱۳۹۱: ۱۰۴-۱۰۶). آلتوسر^۵ در کنار نهادهایی همانند کلیسا و مدرسه و مطبوعات و... از هنر و ادبیات به مثابه مجموعه‌ای متعلق به ساز و برگ ایدئولوژیک دولت و ابزارهای ایدئولوژی‌ساز^۶ یاد می‌کند که به صورت اجمال و در تحلیل نهایی، فرایند فرمانبرداری از ایدئولوژی غالب را محقق می‌سازد. به باور آلتوسر «تمامی ساز و برگ‌های ایدئولوژیک دولت در تأمین هدفی واحد شریک، و آن بازتولید مناسبات تولید یعنی بازتولید مناسبات بهره‌کشانه سرمایه‌داری است» (آلتوسر، ۱۳۸۷: ۴۸). هم‌چنین می‌توان از فیلسوف و اندیشمند معاصر، ارنست کاسیرر^۷ یاد کرد که طرح فکری وی به چگونگی قرار گرفتن مقوله فرهنگ در مناسبات اجتماعی و سیاسی حاکم معطوف می‌شود. اساساً کاسیرر فیلسوفی دیریاب با ذهنی پیچیده است و قرارگرفتن نام کاسیرر در کنار گرامشی و آلتوسر بدین اعتبار است که در منظومه فکری وی متن و فرهنگ اساساً مقولاتی خشتی و فاقد عاملیت نیست. کاسیرر از چنین

چشم‌اندازی، پیوند استواری میان متن و قدرت برقرار می‌سازد. کاسیرر به اسطوره‌ها و زمینه‌هایی اشاره می‌کند که اسطوره‌ها در آن ظهور می‌کنند. وی در کتاب *اسطوره دولت* این مسئله را مطرح می‌کند که چگونه توتالیتاریسم و مصداقها و نمایندگان آن همانند هیتلر در دنیای مدرن داعیه‌دار عقلانیت امکان ظهور یافته است. به باور کاسیرر یکی از مصداقهای اسطوره‌ای معاصر به‌عنوان امری برساختی، که «در زمانهای بحرانی» و در «موقعیت‌های غیرعادی و خطرناک» مطرح است، اسطوره منجی است. در چنین حالتی که به نظر می‌رسد شیرازه جامعه در حال از هم گسیختن است، نیاز به وجود اسطوره‌ای در هیئت پیشوا و منجی به منظور متحدکردن جامعه فرامی‌رسد.

این ویژگی در مورد نظام سیاسی اجتماعی ایران در دوره گذار از قاجاریه به پهلوی نیز صادق است. نیم‌نگاهی به تحولات ایران پایان سده نوزدهم نشان می‌دهد که در این دوره تمامی ساختارهای جامعه به دلیل برخی عوامل به سراشیب انحطاط و زوال نزدیک شده بود. جبر تاریخی، خودکامگی پادشاهان و ناتوانی آنها در حفظ استقلال و تقویت همگرایی ملی، عقب‌نشستن در برابر استعمار و انعقاد چندین قرارداد تجاری با بیگانگان، قدم نهادن در تجدد وارداتی و و گرفتن تمدن جدید بر اساس الگوهای غربی، بدون در نظر گرفتن مبانی فلسفی-نظری آن و عوامل متعدد دیگر، حرکت جامعه ایران را به سراشیب زوال تسریع می‌کرد. کاسیرر معتقد بود ادبیات می‌تواند در چنین شکافهایی نقش‌آفرینی، و در کنار دیگر عوامل، مجموعه‌ای را صورتبندی کند که گفتمانهای غالب را به پرسش بکشد. حال با توجه به بافت لغزنده و شکننده جامعه ایران در اواخر دوره قاجار باید به این نکته توجه کرد که موضع جامعه ادبی (متن و مؤلف) به عنوان گروه مرجع در ظهور و بروز این تحولات چگونه بوده است. بنابر آنچه آمد این مقاله با چنین رویکردی در پی نشان دادن و تبیین نقش نهاد ادبیات در ظهور پهلوی اول بر مبنای نظریات ارنست کاسیرر است که در ادامه به صورت گسترده بدان پرداخته می‌شود.

۲. پیشینه پژوهش

در حوزه ادبیات فارسی، حجم زیادی از کتابها، رساله‌ها و مقالات و دیگر نوشته‌های پراکنده هست که به‌رغم ارزشمندی و اهمیت از الگوی واحدی پیروی کرده است. این آثار غالباً به کیفیت و جایگاه پدیده یا مفهومی در متون ادبی پرداخته است. در این میان

پژوهش‌هایی نیز انجام شده که از این نگاه سنتی و کلیشه‌ای فاصله گرفته است. نمونه‌های موفق این آثار را می‌توان آثاری دانست که به جایگاه و نقش ایدئولوژی‌های پیش‌برنده و مؤثر متن توجه کرده است. احمدی و شریف‌نگار (۱۳۹۹) در مقاله «تقدی افشاگرانه بر چشم‌چرانی اثر اشمائیل رید، نقش ایدئولوژیک یا رهایی‌بخش ادبیات»، نشان داده‌اند که این رمان به عنوان مؤلفه‌ای فرهنگی چگونه می‌تواند سازوکارهای غالب تولید فرهنگ را افشا کند و آنها را به چالش بکشد. جاویدشاد (۱۳۹۷) در مقاله «گیله مرد بزرگ علوی، علیه ایدئولوژی یا ابزاری ایدئولوژیک؟» به این نتیجه رسیده است که داستان کوتاه «گیله مرد» نوشته بزرگ علوی به افشای اعمال قدرت نظام حاکم در برابر شخصیتی می‌پردازد که قواعد نظم طبقاتی را زیر پا گذاشته است. نویسنده مقاله کوشیده است نشان دهد که حضور پررنگ ابزارهای سرکوبگر حکومتی و تا حدی ابزارهای ایدئولوژیک در طول داستان، نمایانگر آگاهی نویسنده به کارکردهای این اسباب و وسایل در تبدیل افراد به سوژه مورد نظر سیستم است که احتمالاً این تصویرگری حاکی از تمایل او به تشریح این کارکردها برای مخاطبان خود است. محمدیان (۱۳۹۸) در مقاله «خوانش شعر شفيعی کدکنی در دهه پنجاه بر اساس نظریه ایدئولوژی آلتوسر» با استناد به دفترهای شعر شفيعی در دهه ۵۰ و بیش از همه «در کوچه باغهای نشابور» نشان می‌دهد که ساختار شعر شفيعی کدکنی، بازتولید ساختار اجتماعی دو قطبی آن دوره است که با نمادهای محوری خواب و بیداری نمادپردازی می‌شود. فسایی (۱۳۹۹) در مقاله «تحلیل بازتاب ایدئولوژیک تضاد تاریخی دولت-ملت در داستانهای کوتاه محمود دولت‌آبادی» نشان داده است که دولت‌آبادی چگونه از مجرای داستانهای کوتاه، تقابل دولت و ملت را نشان داده است. نویسندگان در تمامی این پژوهشها به برداشتی از متن دست یافته‌اند که بر شرکت متن در معادلات و مناسبات قدرت ناظر است. هم‌چنین درباره کاسیرر نیز پژوهشهای مفید و ارزشمندی صورت گرفته است. یدالله موقن در مقدمه‌هایی که به‌عنوان مترجم بر آثار کاسیرر از جمله در مقدمه کتابهای فلسفه روشنگری، اسطوره دولت، فلسفه صورتهای سمبلیک، نگاشته به تبیین نظریات این فیلسوف معاصر پرداخته است. موقن در این آثار به اسطوره‌باوری و اسطوره‌گرایی جریان روشنفکری در ایران بر مبنای نظریات کاسیرر تأکید می‌کند قاسمی (۱۳۸۶) در پایان‌نامه خود با عنوان «اسطوره‌شناسی فلسفی ارنست

کاسیرر» به معرفی اسطوره‌شناسی فلسفی کاسیرر و تأثیرپذیریهای او از کانت و هگل و مغایرت کارش با شلینگ هم در روش و هم در محتوا اشاره کرده است. جهان‌تابی نژاد (۱۳۹۱) در پایان‌نامه خود با عنوان «خاستگاه و نقش اسطوره در اندیشه انسان از دیدگاه ارنست کاسیرر و میرچا الیاده» نظریات کاسیرر و میرچا الیاده را درباره اسطوره، خاستگاه آن، ساختار و کارکرد، ارتباط با تاریخ، فرهنگ، دین و سیاست به صورت تطبیقی با ذکر شباهتها و تفاوتها بیان کرده است. صوفیان (۱۳۹۱) در پایان‌نامه‌اش با عنوان «بررسی نسبت میان اسطوره و تفکر منطقی با تکیه بر آثار ارنست کاسیرر» با نگاهی منطقی به بررسی و تحلیل تفکر اقوام بدوی از دیدگاه کاسیرر و تمایزش با تفکر امروزی می‌پردازد. جعفری (۱۳۸۸) در مقاله‌ای با عنوان «دین و اسطوره، بررسی نظریه ارنست کاسیرر درباره اسطوره» به ماهیت اسطوره و ویژگیهای اندیشه اسطوره‌ای - دینی و پیوند اسطوره و دین در نظریه کاسیرر پرداخته است. ساداتی (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «ویژگیهای معرفت‌شناختی هنر به منزله فرم سمبلیک در اندیشه کاسیرر» بر آن است که وجه معرفتی‌ای که کاسیرر برای هنر ترسیم می‌کند با هیچ یک از انواع دیگر شکلهای سمبلیک قابل دستیابی نخواهد بود و هم‌چنین تنها در فرم سمبلیک هنر است که انسان به خودآگاهی زیباشناسانه می‌رسد. درباره گام نهادن جامعه ایران به عصر پهلوی نظریات متعددی وجود دارد. پژوهشگران به برخی عوامل از قبیل عوامل اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و... اشاره کرده‌اند. کاتوزیان (۱۳۷۲ و ۱۳۷۷) بر مسئله عدم تحقق دولت-ملت مدرن اشاره می‌کند و با به‌کارگیری اصطلاح جامعه کلنگی و شبه مدرنیسم به تحلیل وضعیت استبدادی جامعه ایران می‌پردازد. پیران (۱۳۸۴) کلان روایت استبداد را با مفهوم امنیت پیوند می‌زند. حیدری (۱۳۹۵) با طرح پرسش اندیشه «تاریخ برآمدن استبداد به مثابه گفتمان فراگیر» درصدد تبارشناسی این گفتمان از دل رویدادهای مغفول مانده‌ای مثل جنگ، بیماری و قحطی است. مقاله دیگری که باید به عنوان پیشینه این نوشتار از آن یاد شود، مقاله علی مددی (۱۴۰۰) است با عنوان «نظریه سیاسی استبداد منور در ادبیات پس از مشروطه (از ۱۲۸۵ ه.ش. تا ۱۳۱۰ ه.ش.)». در این مقاله نویسنده با کندوکاو در ادبیات دوره مشروطه، گرایش برخی از شاعران و نویسندگان ایرانی را به استبداد منور/ دولت مقتدر ملی با هدف بازگرداندن ایران به شکوه باستانی خود و رسیدن به تجدد نشان داده، و فرایند فاعلیت ادبیات و

ساختارهای حاکم در روند ظهور پهلوی موضوع این مقاله نبوده است. با این توصیفات، پژوهشی که به صورت مستقل، تأثیر و نقش ادبیات فارسی در ظهور را حاکمیت پهلوی نشان دهد، می‌تواند این خلأ پژوهشی را تا حدود زیادی پوشش دهد.

۳. مبنای نظری پژوهش

۳-۱ نسبت متن با مفهوم قدرت از دید کاسیرر

از دید کاسیرر، متن به‌عنوان نظامی از نشانه‌ها ظرفیت قرار گرفتن در جایگاه عاملیت را داراست. بر همین مبنا وی برخلاف ماکس وبر^۸ که دنیای جدید را فاقد عنصر اسطوره و یا به تعبیری عصر اسطوره‌زدایی^۹ می‌داند، ساخت ذهنی حاکم بر جوامع امروزی را همچنان تحت تأثیر اساطیر می‌داند که به شیوه‌های گوناگون و به شکلهای تازه‌ای بازتولید می‌شود. در واقع کاسیرر فیلسوف نوکانتی، دوگانه میتوس / لوگوس^{۱۰} یا اسطوره و تفکر عقلانی را مطرح می‌کند و ضمن به چالش کشیدن کلان روایت برتری گفتمان عقلانیت بر گفتمان اسطوره مدار، معتقد است که بسیاری از قواعد و قوانین حاکم بر تفکر عقلانی نیز از دل اساطیر برآمده است (نک. کاسیرر، ۱۳۷۸: ۸).

به‌زعم کاسیرر، مفهوم علیت مطرح در تفکر علمی، یکی از مبادی تفکر اسطوره‌ای به‌شمار می‌آید. اندیشه اسطوره‌ای با مقوله «بزرگ‌شدگی غریزه علیت» پیوند استواری دارد و با افراط در به‌کارگیری آن برای هر حادثه‌ای تبیین علی ارائه می‌کند. از طرفی برای هر پدیدار جداگانه‌ای علتی وضع می‌کند و هرگز نمی‌پذیرد که رویدادی ممکن است برحسب اتفاق رخ داده باشد. در واقع این گزاره، که هیچ چیز در جهان برحسب تصادف روی نمی‌دهد و هر چیز طبق هدفی آگاهانه اتفاق می‌افتد، غالباً از مبادی بینش اسطوره‌ای دانسته شده است (همان: ۹۸-۱۰۷). حتی وقوع فجایع طبیعی، هرگز اتفاقی نیست؛ بلکه علل واقعی آنها جادوست بویژه مرگ هرگز به خودی خود واقع نمی‌شود؛ بلکه بر اثر جادوی دشمن پیش می‌آید؛ برای نمونه اگر شخصی بر اثر اصابت نیزه کشته شد، علت واقعی مرگ او زخم نیزه نیست، بلکه جادوی دشمن یا اراده یکی از ایزدان یا اهریمنان علت آن است. در نتیجه هنگامی که به جستجوی علت می‌پردازد در پی «چرا» و «چگونه» نیست؛ بلکه در جستجوی شخص است؛ از این رو میراث فرهنگی بشر را دستاورد قهرمانان و منجیان می‌داند.

بر همین اساس کاسیرر به دنبال نشان دادن زمینه بروز و ظهور برخی از اسطوره‌ها در

دل فرهنگ و جامعه معاصر است؛ به عبارت دیگر، کاسیرر نشان می‌دهد که کیفیت ظهور اسطوره‌ها در دنیای جدید چگونه است (نک. کاسیرر، ۱۳۹۳: ۴۰۰). اگر در گذشته نیروی ناآگاه اقوام، اسطوره‌ها را ایجاد می‌کرد، امروزه ایدئولوگها آنها را می‌سازند. در عصر مدرن، اسطوره‌سازی فنی شده و اسطوره‌های سیاسی شکل گرفته است. اسطوره در اینجا با ایدئولوژی مترادف است (سیگال، ۱۳۸۸: ۵۶). به باور کاسیرر یکی از مصداقهای اسطوره‌ای معاصر به‌عنوان امری برساختی که «در زمانهای بحرانی» و در «موقعیت‌های غیرعادی و خطرناک» مطرح است، اسطوره منجی است. منظور کاسیرر از زمان بحرانی، غیرعادی و خطرناک، چیزی شبیه به «وضعیت استثنایی»^{۱۱} در آرای جورجو آگامبن^{۱۲} است (نک. آگامبن، ۱۳۹۵). چنین وضعی هنگامی پیش می‌آید که نیروهای پیونددهنده حیات اجتماعی (نیروهای عقلانی، اخلاقی و هنری) به هر دلیلی توان خویش را از دست داده باشند. در چنین وضعیتی که به نظر می‌رسد شیرازه جامعه در حال از هم گسیختن است، نیاز به وجود اسطوره‌ای در هیئت پیشوا به منظور متحد کردن جامعه فرا می‌رسد (نک. کاسیرر، ۱۳۹۳: ۴۲۷).

به باور کاسیرر اندیشه ناسیونالیسم یکی دیگر از مصداقهای بیش اسطوره‌ای در دوران جدید است که به ابعاد مختلف آن می‌پردازد. اقشار مختلف در چنین جوامعی از فرهیخته و عوام، همه از ارزشهای عقلانی دوری می‌جویند و غالباً سرسپرده ایدئولوژیهای ناسیونالیستی و نژادپرستانه می‌شوند و با این کار، داوطلبانه فردیت خویش را قربانی می‌کنند (همان: ۴۱۰). در اینجا اسطوره به‌مثابه متن، کارکردی ایدئولوژیک می‌یابد. ژرژ سورل^{۱۳} در کتاب *تأملاتی در باب خشونت*، این نظر را مطرح می‌کند که اسطوره خود، ایدئولوژی است. برای سورل اسطوره صرفاً بدوی نیست، بلکه ابدی است... (سیگال، ۱۳۸۸: ۱۸۳).

۴. جایگاه اسطوره‌سازی ادبیات فارسی در شکاف دو گفتمان

ادبیات فارسی در ساحت کلاسیک به چارچوبهای قدرت سیاسی و یا امر قدسی مقید بود. در این ساحت کارکرد ادبیات غالباً تقویت گفتمان حاکم و یا گسترش برخی از باورهای ایدئولوژیک بود؛ اما ادبیات در معنای جدید کارکردی متفاوت یافته است. درباره گذار ادبیات فارسی از سنت به سمت دنیای جدید می‌توان به تحولات اجتماعی و سیاسی و هرآنچه موجب نزدیکی به مدرنیته شد، اشاره کرد؛ از جمله اعزام محصلان

به اروپا (نفیسی، ۱۳۸۳: ۳۹۳)؛ سپس اقدامات همه‌جانبه و اصلاح‌گرانه امیرکبیر که مهمترین آن تأسیس دارالفنون است (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۷۰). از طرفی با آگاهی از غرب و ترجمه‌های صورت گرفته در آن عصر، زمینه رشد انواع ادبی جدیدی مثل نمایشنامه و رمان فراهم شد (بالایی، ۱۳۷۷: ۲۲۹-۲۵۱).

یکی از مهمترین عملکردهای ادبیات در این دوران به موازات جدا شدن از دربار و یا فاصله گرفتن از امر قدسی، میل به خلق پاره‌ای از مفاهیم و موضوعاتی است که با نظریه کاسیرر مبنی بر خلق اسطوره منجی و گسترش بینش اسطوره‌ای در قالب اندیشه ناسیونالیسم واجد اشتراکات زیادی است. از طرفی چنانکه مشخص شد، متن و ادبیات، خود در جایگاه قدرت، و ادبیات و نظامهای آموزشی صورت مادی یا تجلی عینی قدرت است. رضا براهنی در تاریخ مذكر می‌نویسد:

به معنای وسیع کلمه، ادبیات، مبارزه‌ای واقعی است؛ وجب به وجب و کلمه به کلمه در راه تسخیر واقعیت، کشف زندگی، مبارزه با مردگی و تمام عناصر و عوامل مردگی. مبارزه‌ای است برای ایجاد هیجان، میدان به میدان، واژه به واژه، انگشت به انگشت و دست به دست تا انسان به روی پللی از واقعیت و حقیقت بیدار شود و حرکت روان و کف‌آلود رودخانه زندگی را از بالا در سپیده دمی که وقوف را بر تارک دیدگاه انسان می‌گستراند، شاهد شود. ادبیات به معنای وسیع کلمه، مبارزه‌ای است برای بیداری (براهنی، ۱۳۶۳: ۲۰۱).

مصباحی‌پور ایرانیان در رابطه با نقش و تعامل ادبیات با جامعه معتقد است:

فیلسوفان کلاسیک همواره پاسخی فلسفی برای پرسش ادبیات جستجو کرده و کوشیده‌اند تا به یاری اندیشه، گوهری ایستا در ادبیات بیابند. این درونگرایی، پیوسته مسئله را پیچیده‌تر کرده است. از سوی دیگر نویسندگانی که خود را برون‌گرا می‌دانند کاری جز بازگویی آنچه در کار ادبی هست، نکرده‌اند؛ کارشان بازسازی و دوباره‌گویی چیزهایی بوده است که اثر خود آنها را به ما نشان می‌دهد. بی‌آنکه بتوان چهربندی‌ای همگانی و گسترش‌پذیر از آن بیرون کشید. تحلیل ادبی، دیگرگونه بیان کردن اثر ادبی نیست؛ از این‌رو کار اینان را می‌توان چیزی همچون راهنمای خواننده دانست بی‌آنکه دانش را از آن بهره‌ای باشد (مصباحی‌پور ایرانیان، ۱۳۵۸: ۱۰).

قدرت در این خوانش، گفتمانی و زبانی است. در ادامه با تمرکز بر آثار شاعران و نویسندگان شاخص عصر مشروطه و نیز آثار قبل از استقرار پهلوی اول، رهیافتهای این

متون در فرایند خلق اسطوره منجی و گسترش بینش اسطوره‌ای در قالب گفتمان ناسیونالیسم مشخص، و کارکرد اسطوره‌سازی نهاد ادبیات در این دوره بیان می‌شود.

۱-۴ طرح اسطوره منجی در شکاف دو گفتمان

به‌زعم کاسیرر، بینش اسطوره‌ای در جستجوی علل پدیدارها و در پی چرا و چگونگی آنها نیست؛ بلکه معیارش «شخص» است و از این رو میراث فرهنگی بشر را دستاورد منجیان و قهرمانان می‌داند. بر این اساس، یکی از بنیادین‌ترین مصداقهای تفکر اسطوره‌ای، گرایش به منجی و قهرمان است. اسطوره همیشه به یک شیوه عمل نمی‌کند و نیرویش برحسب اوضاع، کاستی و فزونی می‌گیرد. اسطوره زمانی به نیروی کامل خویش دست می‌یابد که بشر با موقعیتی غیرعادی و خطرناک روبه‌رو شود (کاسیرر، ۱۳۹۳: ۴۰۰). به باور کاسیرر تفکر اسطوره‌ای در حالت بحرانی و غیرعادی آسان‌تر بروز می‌کند و تا سطح گفتمان غالب پیش می‌رود. در این میان، عواملی از جمله فشار نیروهای بیگانه در هیأت «دیگری استعمارگر»، بحرانهای اقتصادی و به دنبال آن بروز اعتراضات دامنه‌دار و ستیهندگی‌های اجتماعی، تجدّد وارداتی بدون در نظر گرفتن بنیادهای فلسفی و مبانی نظری آن و در نتیجه عدم تطابق با جامعه میزبان و عواملی از این دست، موجب وقفه در شکل‌گرفتن جامعه‌ای مطابق با آرمانهای انقلاب مشروطه شد. حاصل جمع این عوامل، جامعه ایران را به سمت اندیشه منجی و قهرمان نجات بخش سوق می‌داد که کوروش، کاوه و... نمونه و الگوی تاریخی این قهرمانان و منجیان به شمار می‌آمدند. از طرفی متون ادبی عرصه‌ای مناسب و باظرفیت برای تولید و گسترش چنین بنمایه‌هایی تلقی می‌شد. در ادامه به کیفیت و ابعاد مختلف این مسئله پرداخته می‌شود.

۱-۱-۴ بهار و خلق اسطوره منجی

بهترین معرف فضای ملتهب دوران پس از مشروطه، که با چنگ زدن به قهرمان و ناجی نجات‌دهنده همراه است، قصیده «پیشگویی» ملک‌الشعرا بهار - که خود در کانون تحولات عصر قرار داشت - است که در ۱۲۹۳ شمسی در روزنامه نوبهار به چاپ رسید:

بهارا بهل تا گیاهی برآید   درخشی از ابر سیاهی برآید
وطن چاهسار است و بند عزیزان   بمان تا عزیزی ز چاهی برآید

گدایان بمیرند و این سغله مردم که بر پشت زین، پادشاهی برآید

(بهار، ۱۳۸۷: ۲۳۱ و ۲۳۲)

تمامی ابیات این قصیده چهارده بیتی بر همین منوال بر لزوم حضور یک منجی به منظور برونرفت از بحرانها و چالشهای متعدد، تأکید می‌کند. بهار در قصیده‌ای که در ۱۲۹۱ شمسی سروده است نیز با ارجاع به برخی از شخصیت‌های اساطیری متعلق به سنت ایران باستان، چنین هدفی را دنبال می‌کند:

الا ای «کاوه» خنجرکش، سوی ضحاک لشکرکش

«فریدون» است هان برکش، درفش کاویانی را

(همان: ۲۱۶)

بهار هم چنین در قصیده «یا مرگ یا تجدد» (۱۲۹۳ شمسی)، تجدد و عقلانیت برآمده از آن را در پیوند با منجی مطرح می‌سازد:

یا مرگ یا تجدد و اصلاح راهی جز این دو پیش وطن نیست
عقل کهن به مغز جوان هست فکر جوان به مغز کهن نیست
شخصی زعیم و کارگشا، نی مردی دلیر و نیزه فکن نیست

(همان: ۲۳۲ و ۲۳۳)

این تناقض را شاید بتوان نقطه محوری و اساس بینش اسطوره‌ای بیشتر شاعران و نخبگان آن عصر قلمداد کرد که از سویی نغمه آزادیخواهی و قانونمداری و عقلانیت سر می‌دهند که خود از اصول اولیه و اساسی مشروطیت بود و از طرفی با سیر در فضای تفکر اسطوره‌ای به منجیان و قهرمانانی متوسل می‌شوند که اساساً در تعارض با آزادی و قانون هستند. از طرفی نیز می‌توان این نوع باور به اسطوره منجی را نیز ناشی از اوضاع پیچیده زمانه دانست. از این دیدگاه می‌توان حمایت این افراد را از استبداد منور، راهبرد دستیابی به قانون ارزیابی کرد. وضعیت بحرانی ایران پسامشروطه و وضعیت هرج و مرج حاکم بر مجلس‌های اول تا سوم و ظهور دولتهای ضعیف و ناتوان و نابسامانیهای گسترده سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، بسیاری از ایرانیان را بر ضرورت تشکیل دولت مقتدر مرکزی نیرومند مصمم کرده بود. در این میان سیدحسن تقی‌زاده و دیگر اصحاب مجله کاوه، منشأ نابسامانیها را در عملکرد سیاستمداران به عنوان مسببان بی‌ثباتی و تزلزل و سقوط پی‌درپی کابینه‌ها می‌دانستند.

از همین رو بود که این گروه از روشنفکران از سیاستمداران می‌خواستند که به

جای کابینه‌سازی و یا تلاش به منظور برافکندن کابینه رقیب، تلاش خود را مصروف ایجاد حکومتی با ثبات و مرکزی کنند و از آن طریق، استمرار امنیت و فراهم کردن زمینه‌های اصلاحات را سرلوحه کار خود قرار دهند. گفته می‌شود که در وضعیت بحرانی نمی‌توان به اصلاحات زیربنایی دست زد و نمی‌توان تعلیمات عمومی را گسترش داد و مستشاران فرنگی را به منظور اصلاحات فوری به ایران فراخواند. بنابراین نخستین گام برای اصلاحات فوری و مقدمه لازم هر گونه اصلاحات اساسی در تقویت دولت مرکزی، فراهم کردن لوازم دوام و استحکام آن و ایجاد امنیت پایدار است. تنها در این صورت می‌توان امیدوار بود که فضا برای اقدامات ملی آماده شود (بهمنیار، ۱۳۸۲: ۷).

به طور کلی اندیشمندان آن دوران به دنبال نوعی از حکمرانی بودند تحت عنوان مشروطه کامل و صحیح که به نظر آنها بهترین شکل حکومت بود؛ اما در ایران امکان ظهور نداشت. در این میان برخی از اصحاب کاوه مانند تقی‌زاده، که در دوره مشروطه در سرنگونی دولتها نقش اساسی داشتند در این مرحله استبداد منور را برای کشوری مانند ایران توصیه می‌کردند و به صراحت چنین می‌گفتند:

همانگونه که پتر کبیر و میکادو لوازم ترقی و تجدد را در کشورهای خود به قهر فراهم آوردند و مردم را طبق الگوهای تجدد امرانه تربیت کردند در ایران هم باید حکومتی مقتدر، زمام امور را در دست گیرد و کشور را به سوی تجدد هدایت کند (کاوه، ۱۲۹۶: ۴).

بهار در جایی دیگر (قصیده‌ای در ۱۲۹۴ شمسی) کوروش را به‌عنوان نجات‌دهنده جامعه ایرانی فرامی‌خواند و با نوعی رویکرد نوستالژیک می‌گوید:

«کوروش» معظم کو، و آن که قفلها برداشت
از دقایق آشور، وز خزاین کلدان
(همان: ۲۴۰-۲۴۴)

هم‌چنین در تغزلی در ۱۳۰۱ در وصف خورشید سروده است:

به فرزندان کن همره که گردد جانشان روشن
(همان: ۲۹۱)

زمینه قهرمان‌سازی رایج آن دوره و ظهور منجی با استمداد از تصویر کوروش در شعر و اندیشه بهار بمراتب تکرار می‌شود. کوروش والاگهر (نک. همان: ۳۲۰) یا کوروش دادگر به وجود آورنده قدرتمندترین و مقتدرترین دولت در جهان باستان است که می‌تواند

نسخه‌ای سودمند برای وضعیت کنونی ایران باشد. کاوه آهنگر و کمبوجیه (نک. همان: ۹۱۷) نیز درست با چنین هدف و نیتی در شعر بهار احضار شده‌اند.

تعمق در سروده‌های پیشین بهار بازگوکننده این است که وی بیشتر به دنبال تحقق اهداف و آرمانهای اصلی انقلاب مشروطه همانند لزوم برپایی مجلس و طرح قانون است و بر این اساس به دنبال اندیشه تجدد، مسیر دستیابی به آن را بارها به مخاطبان گوشزد می‌کند:

امروز امید همه زی مجلس شورا است
 جز مجلس ملی نزنند بیخ ستبداد
 سر باید که آسوده نگه دارد تن را
 افریشتگان قهر کنند اهریمن را
 بی‌نیروی قانون نرود کاری از پیش
 جز بر سر آهن نتوان برد ترن را
 (همان: ۵۹۲)

اما این مسئله در دوره بعد، جای خود را به مفاهیمی می‌دهد که بر حضور و وجود اسطوره منجی ناظر است. پرواضح است که این دو ساحت به‌هیچ‌عنوان از یکدیگر حمایت نمی‌کند؛ بلکه در تقابلی آشکار با یکدیگر قرار دارند. به گفته کاسیرر انسانها در فضای تفکر اسطوره‌ای، اسیر و منقاد وضع موجود می‌شوند و راه هرگونه تصمیم عقلانی و منطقی بسته می‌شود. شاید یکی از اشتباهات رایج شاعران و ادیبان این دوره به عنوان گروه مرجع این باشد که پذیرفته‌اند منجی لزوماً این ارزشها را باور دارد و در حفظ و تقویت آنها تلاش خواهد کرد!

۲-۱-۴ عارف قزوینی و خلق اسطوره منجی

عارف در کنار بهار در قلّه شعر عصر مشروطه قرار گرفته است. اهمیت وی به درجه‌ای است که او را شاعر «ملی» و «تجددخواه» نامیده‌اند و این مسئله خود نمایانگر ضریب نفوذ و تأثیر شعر او در فضای سیاسی و اجتماعی آن عصر است. عارف نیز با تمسک به برخی از شخصیت‌های اسطوره‌ای و نیز ارجاع به افرادی همانند لنین (عارف قزوینی، ۱۳۸۱: ۱۶۱) در پی فراخواندن منجی مقتدر و پرصلابتی است. وی در جاهای دیگر کاوه آهنگر، کوروش و فریدون را نجات‌دهنده مطرح می‌کند (همان: ۷۲، ۱۱۸، ۱۶۳) و در غزلی مربوط به ۱۲۹۷ شمسی، نادرشاه را شایسته قرار گرفتن در چنین موضعی می‌داند:

تجدید عهد دوره سلطان حسین گشت
 یک مرد نو، چو «نادر» سردارم آرزوست
 (همان: ۱۴۴)

گفتنی است تعمیم، همانندسازی و تمثیل از شیوه‌های مهم اقناع‌سازی است که ادبیات

در این دوره به فراوانی از آنها استفاده کرده است. عارف در شعر خود با به میان کشیدن «دیگری» به مثابه عنصری تهدیدگر و خطرناک با نوعی هشدار و تحذیر، لزوم وجود اسطوره منجی را بیش از پیش مطرح می‌سازد:

دیار «کاوه» لگدکوب اجنبی بود آوخ کجاست «سام» و چه شد گیو نیو و رستم ایران
(همان: ۱۲۱)

به یک اعتبار، عارف قزوینی در زمره شاعران آزادیخواه قرار می‌گیرد؛ اما بر مبنای نظریات کاسیرر آرمان آزادیخواهی وی تحت تأثیر فضای اسطوره‌ای حاکم از معنای نخستین خود تهی می‌شود و به سمت ایمان به منجی و «فرشته رحمت» سوق می‌یابد و از بار نوعی استبدادباوری دوباره انباشته می‌گردد:

باد سردار سپه زنده در ایران عارف کشور رو به فنا را به بقا خواهد برد
(همان: ۲۰۱)

پیشرفت آنچه در این صحنه امیرلشکر کرد، از پرتو اقبال رضاخانی کرد
(همان: ۲۰۷)

سلطنت گرفت گو رو / نام جمهوریت از نو / همچو خور افکند پرتو / بخ که شد
نور علی نور / کار ایران رو به ره باد / زنده سردار سپه باد... (همان: ۳۶۶ و ۳۶۷)

۳-۱-۴ فرخی یزدی و خلق اسطوره منجی

فرخی یزدی یکی از اصلی‌ترین صداهای عصر مشروطه است به گونه‌ای که وی را نماد و نماینده آرمان رهایی و آزادی قلمداد می‌کنند؛ با وجود این با مطرح ساختن اسطوره منجی به مثابه یگانه عامل برونرفت از بحرانهای موجود از آرمان نخستین خود به گونه‌ای بازگشته است. شخصیت‌های اساطیری و تاریخی ایران زمین همانند کاوه، کوروش و فریدون در شعر فرخی نمادهای اصلی رهایی و نجات دهندگی هستند.

ضحاک عدو را به چکش مغز توان کوفت سرمشق گر از «کاوه» حداد بگیرید
(فرخی یزدی، ۱۳۸۰: ۳۷)

کشور جم سر به سر پامال شد از دست رفت پور «سیروس» ای خدا تا کی تحمل می‌کند؟
(همان: ۶۹)

لطمه ضحاک استبداد ما را خسته کرد با درفش کاویان روزی «فریدون» می‌شویم
(همان: ۱۱۶)

ما زاده کیقباد و کیکاووسیم جان باختگان وطن «سیروسیم»
(همان: ۲۳۰)

گرایش به اسطوره منجی در اندیشه فرخی تا بدانجا پیش رفته است که صرف نظر از مصداق‌های آن، صرف منجی‌گری به امری مقدس تبدیل شده است؛ بدین معنا که منجی می‌تواند شخصیتی تاریخی با پیشینه‌ای روشن و مثبت همچون کوروش و یا در نقطه مقابل در جرگه شخصیت‌های منفور تاریخی و اسطوره‌ای باشد:

گر از دو روز عمر مرا یک نفس بماند
در انتظار ناجی فریادرس بماند
(همان: ۵۴)

دل از خونسردی نوباوگان کاوه پرخون شد

قاوت پیشه‌ای خونریز چون «ضحاک» می‌خواهم
(همان: ۱۰۷)

بدین ترتیب نفس وجود اسطوره منجی، واجد اهمیت است. فرخی به دلیل آنچه او انفعال خلق می‌پندارد، دست به دامان کسی می‌شود که هرچند خونریز و ستمگر است، می‌تواند به‌عنوان منجی و نجات‌بخش، اوضاع را دگرگون کند.

۴-۱-۴ میرزاده عشقی و خلق اسطوره منجی

میرزاده عشقی یکی دیگر از شاعران آزادیخواه عصر مشروطه است که چه آگاهانه و چه تحت تأثیر گزاره‌های ایدئولوژیک در جهت تثبیت و گسترش فضای اسطوره‌ای گام برداشته است. در آثار وی لزوم وجود اسطوره منجی را می‌توان نشان داد. یکی از مهمترین این موارد، نمایشنامه «رستاخیز شهریان ایران» است که عشقی در دیدار از ویرانه‌های مداین با یاد گذشته باستانی ایران به نقد وضعیت موجود می‌پردازد و راه‌حل برونرفت از این وضعیت بحرانی را در وجود اسطوره منجی پی می‌گیرد:

ننگمان داندمان اجدادمان ای خدا دیگر برس بر دادمان
وعدۀ زرتشت را تقدیر کن دید عشقی خواب و تو تعبیر کن
(میرزاده عشقی، ۱۳۵۷: ۲۴۱)

عشقی همانند دیگر شاعران این دوره، اسطوره منجی را در متن سنت‌های بومی جستجو می‌کند. سام نریمان، جمشید، کوروش و نادر از جمله مواردی است که وی به دستمایه آنان، توانسته است به خلق تصویری آرمانی از منجی دست یابد:

مرا نیز باشد بیانی چو «سام» به عنوان وی، بس سپاه کلام
برای موطن جمشید و «سیروس» خورد آن ناطق مشهور افسوس
اگر سام نریمان شد فسانه ز «نادر» کی توان جستن بهانه
(همان: ۳۹۴)

۵-۱-۴ تبلور اسطوره منجی در رمانهای تاریخی و نمایشنامه‌ها

رمان تاریخی به مثابه ژانری نوظهور در این دوره از سویی حاصل تحولات و دگرگونیهای اجتماعی سیاسی ایران معاصر در نتیجه آشنایی با غرب است و از سویی تصویرگر خود جامعه ایران است که پایبندی در سنت و پایبندی در تجدید دارد. به گفته میرعبدینی، رمان تاریخی باب طبع جامعه‌ای است که در پی احیای هویت خویش است و از همین رو در زمانی که روشنفکران به دنبال منجی مقتدر بودند تا بتواند دولتی واحد و مقتدر به وجود آورد، این نوع، ژانر غالب ادبی در ایران شد (میرعبدینی، ۱۳۸۷: ۲۸). آن صدایی که از غالب رمانهای تاریخی عصر مشروطه به گوش می‌رسد، جستجوی منجی فریادرس به منظور دستیابی به نوعی آرمانشهر و جامعه آرمانی است. نویسندگان این ژانر، همواره تصویری خیالی و شگرف از ایران باستان ترسیم کرده و یاور و منجی آنان، غالباً برآمده از این سنت است. «رمان تاریخی به بهانه جستجو در گذشته در پی یافتن قهرمانی نجات‌بخش برای رسیدن به جامعه‌ای آرمانی بود و هویت ملی امروز ایران را در آیین گذشته آن تصویر می‌کرد» (غلام، ۱۳۸۰: ۲۷ و ۲۸). بر همین اساس، رمان تاریخی «عشق و سلطنت یا فتوحات کوروش کبیر» (۱۲۹۵ شمسی) از موسی نثری همدانی به لحاظ تاریخی از سال ۵۶۱ قبل از میلاد آغاز می‌شود و تا ۵۳۶ قبل از میلاد ادامه می‌یابد که این دوره بیست و پنج ساله، هنگامه به سلطنت رسیدن کوروش کبیر و کشورگشاییهای وی است. نثری همدانی با به نمایش گذاردن پهلوانی‌ها و خصایل نیک قهرمانان داستان در پی احیای حس ملی‌گرایی و وطن‌دوستی است. وی هم‌چنین ظهور منجی و قهرمانی را بشارت می‌دهد که بتواند با تشکیل حکومت مقتدر مرکزی، وحدت ملی و امنیت را تضمین کند.

«داستان باستان یا سرگذشت کوروش کبیر» (۱۲۹۹ شمسی) از میرزا حسن خان بدیع، رمان تاریخی دیگری است که از نظر محتوا به رمان عشق و سلطنت نثری همدانی شباهت دارد. موضوع این رمان، شرح تولد و نشو و نما کوروش، رسیدن او به پادشاهی ماد و نیز غلبه بر پادشاه مادی و چگونگی فتح لیدی، کلد و یونان به دست اوست. نویسنده بر آن است تا حد امکان داده‌های تاریخی معتبر را به کار بگیرد و بدین منظور به برخی از مهمترین مآخذ همانند تاریخ هرودوت و شاهنامه فردوسی استناد می‌کند. اساساً این رمان به دنبال برتری نگاه قهرمان‌پروری است و علاوه بر کوروش،

قهرمانان دیگری همانند بیژن در صحنه داستان این موضوع را پیش می‌برند. رحیم‌زاده صفوی نیز در رمان تاریخی «شهربانو» (۱۳۰۰ شمسی) به ریشه‌یابی علل سقوط حکومت ساسانی می‌پردازد و بر نابودی آن مویه می‌کند و خواهان تجدید حیات حکومت‌های سلطنتی است. این مسئله بدین معناست که اسطوره منجی را نه در شخص خاصی، بلکه در چهره حکومتی سلطنتی دنبال می‌کند.

از طرفی در نمایشنامه‌های آن دوره نیز تبلور این موضوع را می‌توان پی گرفت. در عصر مشروطیت، نهضت ترجمه‌ای که پیش از این آغاز شده بود با ترجمه آثار متعددی از نویسندگان و درام نویسان غربی همراه بود (آژند، ۱۳۷۳: ۶۷). همین موضوع زمینه رشد نمایشنامه و رمان را در آن عصر هموار کرد.

میرزا ابراهیم خان آجودانباشی (امیرتومان) در ۱۳۲۳ ه.ق «تیاثر ضحاک» را از سامی بیگ عثمان به زبان فارسی برگرداند. این نمایشنامه در زمینه پادشاهی بیگانه و ظلم اندیشی است که بر ایران زمین حکومت می‌کند و بر آن است تا آیین جم را ملغی سازد. پس از اینکه مردم از ظلم او به ستوه می‌آیند، مردی دلاور- کاوه- از میان آنها برمی‌خیزد و او را سرنگون می‌کند (همان).

مرتضی قلی‌خان فکری (مؤیدالممالک) از چهرهای شهیر عصر مشروطه است که در شکل‌گیری نمایشنامه‌نویسی در ایران بسیار فعال بوده است. او نمایشنامه «سیروس کبیر» را در حدود ۱۳۳۲ ه.ق به نگارش در می‌آورد (همان: ۸۶). گروه نمایشی «مجمع آزاد ایران» نیز در ۱۳۰۰ شمسی نمایشنامه «کاوه آهنگر» را روی صحنه می‌برد (همان: ۱۲۲).

بنابر آنچه بیان شد، رمان تاریخی و برخی نمایشنامه‌های عصر مشروطه با پرداختن به بنمایه اسطوره منجی و تصویر کردن جامعه‌ای آرمانی و خیال‌انگیز، زمینه ظهور فردی مقتدر را به منظور یکپارچه ساختن جامعه ایرانی از مسیر سرکوب نیروهای گریز از مرکز فراهم می‌کند.

۲-۴ اسطوره منجی برآیند اوضاع استثنایی

منظور از اوضاع استثنایی موقعیتی است غالباً بحرانی و پر تنش که از درون آن برخی ضرورتها و الزامات آشکار می‌شود؛ اوضاع نابسامان و بحرانی آن عصر، که با بروز قحطی و بیماریهای مهلک همراه است؛^{۱۴} وامهای بسیار و در پی آن بدهیهای سنگین

دولت، شورشها و تجمعات مختلفی که طی این سالیان رخ می دهد؛^{۱۰} از طرفی نهضت‌هایی که به نوعی رنگ و بوی تجزیه‌طلبی داشت از جمله کلنل در خراسان، نهضت جنگل در گیلان و نهضت خیابانی در آذربایجان؛ خطر تجزیه با حضور استعمار در قالب معاهده ۱۹۰۷ که با تقسیم ایران بین روسیه و انگلیس همراه بود؛ هم‌چنین ناکارآمدی کابینه و مجلس، جدال اعتدالیون و دموکراتها و در نهایت به توپ بسته شدن مجلس به دست نیروهای لیاخوف روسی و... اوضاع استثنایی را به وجود آورد (نک. آبراهامیان، ۱۳۸۹: ۹۸-۱۲۲؛ همان، ۱۳۸۶: ۹۲-۱۰۷). دهخدا در یکی از شماره‌های صور اسرافیل (اسفند ۱۳۸۵ ش) این گونه به تحلیل و توصیف وضعیت اجتماعی ایران آن عصر می پردازد: «من نمی‌گویم سالهای سال است فرنگستان رنگ و با و طاعون ندیده و ما چرا هر یک سال در میان باید یک کرور از دستهای کارکن مملکت خودمان را به گور کنیم... اما ای انصاف‌دارها...! گیرم شما پول ندارید سد «اهواز» را ببندید؛ شما قوه ندارید قشون برای حفظ سرحدات بفرستید؛ شما نمیتوانید راه در مملکت بکشید؛ اما شما آن قدر قدرت دارید که صد نفر سرباز برای حفظ نظم یزد و خونخواهی قتل فلان به یزد بفرستید. شما می‌توانید با پانصد سوار میرهاشم را از سلطنت مملکت آذربایجان خلع کنید... (راوندی، جلد ۸، ۱۳۷۴: ۴۳۸).

ویژگی عمده وضعیت استثنایی، تعلیق قاعده و قانون و فهم ناپذیری حالت اکنون و موکول کردن این فهم به آینده‌ای دور است. این اوضاع استثنایی در متون مورد نظر با برشمردن پیامدها و پیامدهای ناشی از غیبت و نبود منجی در قالب هراس افکنی از مجرای تهدید به تجزیه کشور و ایجاد ناامنی و شکل‌گیری دیگری متخاصم و ویرانگر پدید آمده است. در پی این بافت تاریخی استثنایی به منظور گذار از بحرانهای پیش آمده، تنها منجی و قهرمانی مقتدر را طلب می‌کند.

۱-۲-۴ هراس افکنی از مجرای تهدید به بحران امنیت

در شعر این دوره، خطر ناامنی، واگرایی و تشتت بارها گوشزد شده است. شاعر همانند پیام‌آوری با رسالت تنبه و آگاهی بخشی، جامعه را مورد خطاب قرار می‌دهد تا با تمسک به منجی مقتدر، الزام حضور وی را تأیید کند تا جامعه از این گزندها در امان ماند:

مهرگاه آمده و دشت و دمن در خطر است مرغان نوحه برآید چمن در خطر است

خانه‌ات یکسره ویرانه شد، ای ایرانی / مسکن لشکر بیگانه شد ای ایرانی
(بهار، ۱۳۸۷: ۱۶۶)

هان ای ایرانیان! ایران اندر بلاست / مملکت داریوش دستخوش نیکلاست
مرکز ملک کیان در دهن اژدهاست / غیرت اسلام کو؟ جنبش ملی کجاست؟
(همان: ۲۰۸)

۲-۲-۴ هراس افکنی از طریق تهدید به «دیگری» متخاصم

رهیافت دیگری که در شعر شاعران دوره مشروطه به منظور تأکید بر لزوم اسطوره منجی به کارگرفته شده، هراس افکنی از مسیر برجسته ساختن آثار و پیامدهای زیانبار «دیگری» ویرانگر، استعمارگر و متخاصم صورت گرفته است. در واقع دیگری در این آثار تهدیدی است جدی علیه انسجام و همگرایی ملی که تنها از طریق حضور منجی مقتدر ختنی می‌شود. بر همین اساس به صورت ضمنی چنین الزامی مطرح می‌شود:

ایران ضعیف؛ میران جیان / خصمان جسور پیش آمده راست
نی نیست چنین، کایران پس از این / جان در نظرش بی قدر و بهاست
(بهار، ۱۳۸۷: ۲۲۷)

ایران به دم کام نهنگست، خدا را / ای خصم وطن را شده سائق به چه کارید؟
بیچاره وطن در دم نزعست، دریغا / ای مرگ وطن را شده شایق، به چه کارید؟
(همان: ۲۵۱)

آخر دل من ز غصه خون خواهد شد / وز روزنه دیده برون خواهد شد
با این افق تیره خدا داند و بس / کاین مملکت خراب، چون خواهد شد
(فرخی یزدی، ۱۳۸۰: ۲۰۴)

۳-۴ ناسیونالیسم برابند سیطره تفکر اسطوره‌ای

در سالهای پس از انقلاب مشروطه و در تلاطم دوران گذار از نظر منطقی، چنین انتظار می‌رفت که جامعه به ساحت عقلانیت گام نهد؛ چراکه اساساً اهداف مدنظر انقلاب مشروطه چنین وضعی را اقتضا می‌کرد؛ اما آرمانها و اهداف اصلی این انقلاب بزودی رنگ باخت و سیطره تفکر اسطوره‌ای جامعه را به سمت پاره‌ای از مفاهیم، مصادقها و نتایج بینش اسطوره‌ای مانند ناسیونالیسم سوق داد؛ به عبارتی دیگر ناسیونالیسم مطرح شده در آن دوره، مطابق با نظر کاسیرر برابند اوضاعی استثنایی است که تفکر اسطوره‌ای غلبه یافته است. گفتنی است گرچه برخی گفتمان ناسیونالیسم در ایران را در

جهت هوشیاری ملی می‌دانند (نک. پارسی نژاد، ۱۳۸۰: ۲۱۵)، مطابق با رویکرد این مقاله، رشد و گسترش این مفهوم در عمل به پشتوانه‌ای برای اقتدارگرایی و حکومت استبدادی رضاخانی منجر شد؛ چرا که بخش مهمی از پیش زمینه نگرش ناسیونالیستی به جهان، وجود دولتی متمرکز است و ایدئولوژی‌های ناسیونالیستی در همه‌جا و عمدتاً در پی آن بوده‌اند (نک. بشیریه، ۱۳۸۰: ۲۷۲؛ گلنر، ۱۳۸۸: ۹).

۱-۳-۴ گفتمان ناسیونالیستی و جلوه‌های بروز آن در شکل‌های ادبی

در نگاه کلان، عوامل ظهور ناسیونالیسم در ایران را می‌توان از دو زاویه نگرین: دیدگاه نخست، ناسیونالیسم را مفهومی مدرن و پدیده‌ای وارداتی و برآمده از فکر و فرهنگ غربی قلمداد می‌کند. دیدگاه دیگر، ناسیونالیسم را بر خلاف این مورد، مسئله‌ای درونزا و بومی و متعلق به بافتار سرزمینی به شمار می‌آورد که محصول مستقیم اوضاع تاریخی خود است. در این میان، کاسیرر، ناسیونالیسم را پدیده‌ای برآمده از غلبه اوضاعی استثنایی می‌داند که در آن بینش اسطوره حاکم است. به‌زعم کاسیرر در حالت اضطرار، بحرانی و احساس خطر، گفتمان ناسیونالیستی تشدید می‌شود.

۱-۳-۴-۱ تبلور اسطوره عصر طلایی در ادبیات فارسی

یکی از بنمایه‌های اصلی ادبیات در شکاف این دو دوره تاریخی، توجه به اسطوره عصر طلایی است؛ یعنی دوران ایران قبل از اسلام که شاعران و اندیشمندان چنان شکوه و عظمتی برای آن قائلند که به صورت عصری خیال انگیز با شمایی آرمانی بدون هیچ ضعف و کاستی جلوه‌گر می‌شود و به‌زعم بسیاری از آنان دوران طلایی تمدن و فرهنگ ایرانی در تمامی دوره‌های تاریخ و فرهنگ این سرزمین است.

نگاه حسرت‌گرایانه به هویت ایرانی در پی برانگیختن احساس غرور و افتخار در نسل جوان ایرانی و تقویت پشتکار آن برای کسب دانش به منظور تبدیل ایران به کشوری در حال رشد و تکامل بود. علاوه بر عامل انحطاط کشور و نفوذ و تأثیرگذاری بیگانگان، آشنایی و تماس با غرب و پیشرفت آن و آشنایی با ادبیات روشنگری، عواملی بود تا برخی از روشنفکران ایران در جست و جوی علت عقب ماندگی ایران، متوجه تاریخ گذشته و عنصر هویت ملی شوند (بیگدلو، ۱۳۸۰: ۳۷).

بر این اساس روشنفکران افسرده از گذشته و تحقیرشده از حال به سراغ دوره‌ای از تاریخ کشور خود رفتند که به صورت دوره‌ای طلایی با جلوه‌ای بسیار پرشکوه و

باعظمت بر ایشان جلوه‌گر شد. این دوران طلایی ایران قبل از اسلام و امپراتوری‌های هخامنشی و ساسانی بود (نک: بیگدلو، ۱۳۸۰: ۳۹). این موضوع یعنی آرمانی ساختن تاریخ ایران باستان به طور وسیعی در آثار به‌جای مانده، دیده می‌شود. تبلور اسطوره عصر طلایی را در متون می‌توان از طریق ارجاع این آثار به پاره‌ای از شخصیت‌های اسطوره‌ای و تاریخی آن عصر، برخی از دوره‌های قابل توجه و حتی برخی از مکان‌های تاریخی نشان داد که یادآور شکوه از دست‌رفته ایران باستان است. این دلالت‌ها می‌تواند درباره کوروش، ایوان مداین، صلابت دوران هخامنشی و... صورت‌بندی شده باشد.

ملکی کز دیرباز عهد کیومرث
 دیده شکوه سیامک و فر هوشنگ
 فرای منوچهر و کینه توزی نیرم
 داوری کیقباد و حشمت کاووس
 فره کیخسرو و شجاعت رستم
 (بهار، ۱۳۸۷: ۱۰۱)

هیچ نتوان بی فر سیروس و برز داریوش
 فر دارایی و برز خسروانی داشتن
 (همان: ۲۵۰)

تخت جمشید ز بی حسی ما بر سر جم
 خشت با سرزنش از سقف و ستون می ریزد
 (عشقی، ۱۳۵۷: ۲۳۳)

شکل دیگر بروز مسئله مورد نظر، طرح پاره‌ای از تفکرات نژاد پرستانه با محوریت عرب ستیزی و تأکید بر هویت ناب و یکپارچه ایرانی است. شاعران و نویسندگان این دوره گزنده‌ترین نقدها را به اعراب و هرآنچه به این قوم ارتباط می‌یابد، وارد می‌کنند.

بست عرب دست عجم را به پشت
 نصف زیان را عرب از بین برد
 هرچه توانست از آن قوم کشت
 نیم دگر لهجه به ترکان سپرد
 بعد عرب هم نشد این ملک شاد
 رسته شد از چاله و در چه فتاد
 الغرض ای شاه عجم، ملک جم
 رفت و فنا گشت زبان عجم
 (بهار، ۱۳۸۷: ۸۰۱ و ۸۰۲)

ناگه به فر ایزدی از بشر شد پدید
 آزادی عجم را بنیان نهاد و کرد
 یعقوب لیث، شیر بیابان سیستان
 سهم عرب برون ز دل قوم آریان
 (همان: ۳۲)

تا که شد پای عرب باز در ایران زآن روز
 خیر خرمی از کشور ساسان نرسید
 (عارف قزوینی، ۱۳۸۱: ۲۷۰)

ز جشن جمشید جم، دلی نمانده خرم
 از آن که اهرمن را مکان بود به کشور جم
 (همان: ۳۳۴)

این وطن فتنه ضحاک ستمگر دیده   آفت پور پشن رنج سکندر دیده
(فرخی یزدی، ۱۳۸۰: ۱۸)
ای دوده تهمورس دل یکدله باید کرد   یک سلسله دیوان را در سلسله باید کرد
(همان: ۲۵)

میرزاده عشقی در منظومه «کفن سیاه»، ضدیت و ستیز خود را با قوم عرب آشکارا بیان می‌کند تا جایی که گسترش خرافات و اوهام آن دوره را نتیجه حمله اعراب و نابودی عناصر باستانی قلمداد می‌کند و بر روزگاری طعن و نیشخند می‌زند که یادگارهای ایران ساسانی را جولانگاه پای اعراب کرده است:

جز خرافات بر این مملکت افزود چه؟ هیچ! من   جز خرابی مه آباد تو بنمود چه؟ هیچ! بود
در اندیشه که این عالم موجود چه؟ هیچ!   آن‌گاه چه؟ اینک شده نابود چه؟ هیچ!
جای پای عرب برهنه پای دیدم   نسبت تاج شه و پای عرب سنجیدم بعد
آنچه بایست بفهمم ز جهان فهمیدم   از آن هر چه که دیدم ز فلک خندیدم
(عشقی، ۱۳۵۷: ۲۰۱-۲۱۱)

ناسیونالیسم مطرح شده در دوره مورد نظر، زمینه ظهور پاره‌ای از ژانرهای ادبی جدید را نیز فراهم ساخت که از مهمترین آنها می‌توان به ژانر رمان تاریخی اشاره کرد. رسیدن ژانر رمان تاریخی، که اساساً به گفتمان ملی‌گرایی متعلق است به سطح ژانر غالب در این دوره، نماد و نمودی از حاکمیت گفتمان ناسیونالیستی است.

جلوه دیگری از ناسیونالیسم در سازوکارهای ادبیات به وجود آمدن آن بخش از نقد ادبی بود که نمونه عالی و درخشان شعر و ادبیات را حماسه و به صورت اخص شاهنامه فردوسی قلمداد می‌کند. این موضوع را آخوندزاده در «فن کزیتکا» و «درباره نظم و نثر» مطرح می‌کند که از نخستین مانیفیست‌های نقد ادبی نوین به شمار می‌رود (نک. مؤمنی، ۱۳۵۱).

۵. نتیجه‌گیری

مطابق آنچه بیان شد، این نوشتار با تکیه بر این فرض، که ادبیات با نوعی استقلال ذاتی در جایگاه عامل ارزشها قرار دارد و از طرفی در ارتباط تنگاتنگ با مقوله قدرت است، جایگاه و نقش ادبیات را در به روی کار آمدن یکی از مهمترین جریان‌های سیاسی-اجتماعی معاصر مورد بررسی قرار داد. مطابق با نتایج، ادبیات دوره مورد نظر در ساحت‌های مختلف خود با خلق اسطوره منجی و سپس گسترش و توسعه ابعاد مختلف

آن، زمینه ظهور چنین قدرتی را فراهم کرده است. ملک‌الشعراى بهار، عارف قزوینی، فرخی یزدی و میرزاده عشقی با قرارگرفتن در شکاف میان دو گفتمان با استفاده از امکانات و ظرفیتهایی که زبان شعر در اختیار آنان قرار داده است در تولید اسطوره منجی و شخصیت فریادرس نقش بسزایی ایفا کرده‌اند. بهار از الگوهای نجاتبخش حاضر در ایران باستان همانند کوروش، کاوه و... یاد می‌کند و عارف قزوینی، فرخی یزدی و میرزاده عشقی نیز مطابق با چنین الگویی به اسطوره‌های نجاتبخشی غالباً ایرانی متمسک می‌شوند. از طرفی چنین درونمایه‌ای در آثار داستانی و منشور آن دوره همانند رمان تاریخی و نمایشنامه‌ها نیز به چشم می‌خورد و در تحلیل نهایی این مجموعه همگن، گفتمانی را صورتبندی می‌کند که در کلیت خود در جهت موافق با پدیده رضاخان و نظم مورد نظر او قرار گرفته، و به عبارتی زمینه ظهور گفتمان او را مساعد و هموار ساخته است. یکی دیگر از ساحت‌های برساختی برای ظهور اقتدارگرایی آن دوره، مطابق با نتایج، مقوله ناسیونالیسم است که در پرتو آرای ازست کاسیرر مورد بازخوانی قرار گرفت. در کنار دیگر عوامل ظهور ناسیونالیسم و ضرورتها و دلایل شکل‌گیری این اندیشه، ناسیونالیسم مطرح در فرهنگ ایرانی را به صورت عام و در ادبیات فارسی به صورت خاص - مطابق با تشریح و تحلیل آثار منتخب در این مقاله - می‌توان ناشی از غلبه بینش اسطوره‌ای دانست که در اوضاع استثنایی و بحرانی عصر پدید می‌آید. در این مقاله نشان داده شد که ادبیات به صورت گسترده با تولید و گسترش چنین مفهومی، زمینه‌ساز حاکمیت فرهنگ تک‌صدایی عصر پهلوی نخست را فراهم می‌کند و در تحلیل نهایی، مقاله بر جایگاه کنشگرانه ادبیات در به وجود آمدن استبداد رضاخانی ناظر است.

پی نوشت

1. Agency
2. Karl Marx
3. Antonio Gramsci
4. Hegemonic
5. Althusser Louis
6. Ideological state apparatus
7. Ernest Cassirer
8. Max Weber
9. Disenchantment

10. Mythos/Logos
11. State of Exception
12. Giorgio Agamben
13. Georges Sorel

۱۴ به گزارش فلور، هفت اپیدمی عمده و با مملکت را دچار آشفتگی و بحران می‌کند. در ۱۲۸۸ شمسی در بوشهر طاعون شدیدی رخ می‌دهد و هم‌چنین در ۱۲۹۹ شمسی به اعمال قرنطینه در مرز روسیه منجر می‌شود و سرزمین روسیه را دربرمی‌گیرد (فراهانی، روزشمار تاریخ معاصر ایران، ج ۱: ۱۶۹). قحطی و ۱۲۹۶ شمسی و در پی آن حصبه موجب مرگ حدود صد هزار نفر در تهران می‌شود و در مازندران و با و حصبه عدّه زیادی از جمعیت را تلف می‌کند (نک. ناطق، ۱۳۸۹: ۳۴۴) ۱۵ برای نمونه تجمع بابی‌ها در عشق‌آباد، شورش علی‌اللهی‌های کرمانشاه و... در ۱۲۹۲ شمسی (نک. علیزاده بیرجندی، ۱۳۹۱: ۳۵۲؛ جان فورن، ۱۳۸۳: ۲۳۸)

فهرست منابع

- آبراهامیان، یرواند؛ (۱۳۸۶) *ایران بین دو انقلاب: از مشروطه تا انقلاب اسلامی*؛ ترجمه کاظم فیروزمند، حسن شمس‌آوری، محسن مدیرشانه‌چی، تهران: مرکز.
- _____؛ (۱۳۸۹) *تاریخ ایران مدرن*؛ ترجمه محمدابراهیم فتاحی، تهران: نی.
- آخوندزاده، میرزافتحعلی؛ (۱۳۵۱) *مقالات*؛ گردآورده باقر مؤمنی، تهران: آوا.
- آژند، یعقوب؛ (۱۳۷۳) *نمایشنامه‌نویسی در ایران*؛ تهران: نشر نی.
- آگامبن، جورجو؛ (۱۳۹۵) *وضعیت استثنایی*؛ ترجمه پویا ایمانی، تهران: نی.
- آلتوسر، لویی؛ (۱۳۸۶) *ایدئولوژی و ساز و برگ‌های ایدئولوژیک دولت*؛ ترجمه روزبه صدرآرا، تهران: چشمه.
- احمدی، علی؛ آرین، آریتا؛ (۱۳۹۹) شریف، نگار؛ «نقدی افشاگرانه بر چشم‌چرانی اثر اشمائیل رید: نقش ایدئولوژیک یا رهایی‌بخش ادبیات» *نقد زبان و ادبیات خارجی*؛ ش ۲۴، ص ۳۹-۶۱.
- ارشاد، محمدرضا؛ (۱۳۸۲) *گستره اسطوره*؛ تهران: هرمس.
- اسلامی ندوشن، محمدعلی؛ (۱۳۷۴) *جام جهان بین*؛ تهران: جامی.
- ایگلتون، تری؛ (۱۳۹۳) *مارکسیسم و نقد ادبی*؛ ترجمه اکبر معصوم بیگی، مشهد: بوتیمار.

- بالایی، کریستف؛ (۱۳۷۷) *پیدایش رمان فارسی*؛ ترجمه مهوش قویمی؛ نشرین خطاط، تهران: انتشارات معین-انجمن ایرانشناسی فرانسه.
- براهنی، رضا؛ (۱۳۶۳) *تاریخ مذکر*؛ تهران: نشر اول.
- برتنس، یوهانس ویلم؛ (۱۳۹۱) *مبانی نظریه ادبی*؛ ترجمه محمدرضا ابوالقاسمی، تهران: نشر ماهی.
- بشیر، ژان؛ (۱۳۷۰) *ایدئولوژی چیست؟ نقدی بر ایدئولوژی‌های غربی*؛ ترجمه علی اسدی، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- بشیریه، حسین؛ (۱۳۸۲) «ایدئولوژی سیاسی و هویت اجتماعی در ایران» *ایران‌نامه*؛ ش ۸۳، ص ۲۸۴-۲۷۱.
- بهار، محمدتقی؛ (۱۳۸۷) *دیوان ملک الشعرای بهار*؛ تهران: نگاه.
- بهار، مهرداد؛ (۱۳۸۶) *از اسطوره تا تاریخ*؛ چ پنجم، تهران: چشمه.
- بهمینار، حسین؛ (۱۳۸۲) «روزنامه کاوه و امکان تجدید حیات ایران»، *ایران‌نامه*، ش ۸۱-۸۲.
- بیگللو، رضا؛ (۱۳۸۰) *باستان‌گرایی در تاریخ معاصر ایران*؛ تهران: نشر مرکز.
- پارسی نژاد، ایرج؛ (۱۳۸۰) *روشنگران ایرانی و نقد ادبی*؛ تهران: سخن.
- پیران، پرویز؛ (۱۳۸۴) «نظریه راهبرد و سیاست سرزمینی جامعه ایران»، *اندیشه ایرانشهر*، ش ۶.
- توکلی طرقي، محمد؛ (۱۳۸۱) *تجدد بومی و بازانديشي تاريخ*؛ تهران: نشر تاریخ ایران.
- جاویدشاد، مهدی؛ (۱۳۹۷) حدائق، بهی؛ «گیله مرد بزرگ علوی: علیه ایدئولوژی یا ابزاری ایدئولوژیک» *نقد ادبی*؛ ش ۴۳، ص ۳۹-۶۱.
- حیدری، آرش؛ (۱۳۹۵) «تبارشناسی استبداد ایرانی از منظر تاریخ فرهنگی (از ابتدای عصر ناصری تا برآمدن رضاشاه)»؛ رساله دکتری دانشگاه علامه طباطبایی تهران.
- راوندی، مرتضی؛ (۱۳۷۴) *تاریخ اجتماعی ایران*؛ ج ۸، تهران: نگاه.
- سیگال، رابرت آلن؛ (۱۳۸۸) *اسطوره*؛ ترجمه احمدرضا تقاء، تهران: نشر ماهی.
- عارف قزوینی، ابوالقاسم؛ (۱۳۸۱) *دیوان عارف قزوینی*؛ تهران: نگاه.
- علیزاده بیرجندی، زهرا؛ (۱۳۹۱) *حکومت ناصری و گفتمان‌های نو*؛ تهران: انتشارات هیرمند.

- تبیین نقش گفتمان ادبی در ظهور حاکمیت پهلوی
- علی مددی، مونا؛ (۱۴۰۰) «نظریه سیاسی استبداد منور در ادبیات پس از مشروطه (از ۱۲۸۵ ه.ش. تا ۱۳۱۰ ه.ش.)»؛ پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی.
- غلام، محمد؛ (۱۳۸۱) *رمان تاریخی: سیر و نقد و تحلیل رمان‌های تاریخی فارسی ۱۲۸۴ تا ۱۳۳۲*؛ تهران: چشمه.
- فراهانی، حسن؛ (۱۳۸۵) *روزشمار تاریخ معاصر ایران*؛ تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.
- فرخی یزدی، محمد؛ (۱۳۸۰) *مجموعه اشعار فرخی یزدی*، تدوین مهدی اخوت؛ محمدعلی سپانلو، تهران: نگاه.
- فسایی، جعفر؛ خجسته، فرامرز؛ محمدی، رسول؛ (۱۳۹۹) «تحلیل بازتاب ایدئولوژیک تضاد تاریخی دولت-ملت در داستان‌های کوتاه محمود دولت‌آبادی» *پژوهش‌های ادبی*؛ ش ۶۷، ص ۸۳-۱۰۹.
- فورن، جان؛ (۱۳۸۳) *مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران از سال ۱۵۰۰ میلادی مطابق با ۱۷۹۹ شمسی تا انقلاب*؛ ترجمه احمد تدین، تهران: انتشارات رسا.
- کاتوزیان، محمدعلی همایون؛ (۱۳۷۲) «استبداد، حکومت قانون، دیکتاتوری، دموکراسی و حقوق بشر» در *استبداد، دموکراسی و نهضت ملی در ایران*؛ تهران: نشر مرکز.
- _____؛ (۱۳۷۷) «حکومت خودکامه: نظریه‌ای تطبیقی درباره دولت، سیاست و جامعه ایران» *نه مقاله در جامعه‌شناسی تاریخی ایران: نفت و توسعه اقتصادی*؛ تهران: نشر مرکز.
- _____؛ (۱۳۷۷) «جامعه کم آب و پراکنده: الگوی تحول درازمدت اجتماعی-اقتصادی در ایران» *نه مقاله در جامعه‌شناسی تاریخی ایران: نفت و توسعه اقتصادی*؛ تهران: نشر مرکز.
- کاسیرر، ارنست؛ (۱۳۷۸) *فلسفه صورت‌های سمبلیک: اندیشه اسطوره‌ای*؛ ترجمه یدالله موقن، تهران: هرمس.
- _____؛ (۱۳۸۲) *فلسفه روشنگری*؛ ترجمه یدالله موقن، تهران: نیلوفر.

- _____؛ (۱۳۸۷) *زبان و اسطوره*؛ ترجمه محسن ثلاثی، تهران: مروارید.
- _____؛ (۱۳۹۳) *اسطوره دولت*؛ ترجمه یدالله موقن، تهران: هرمس.
- گلنر، ارنست؛ (۱۳۸۸) *ناسیونالیسم*؛ ترجمه محمدعلی تقوی، تهران: مرکز.
- لمبتون، ان.ک.اس؛ (۱۳۷۹) «نظریه دولت در ایران»، *نشریه گیوه*، ترجمه چنگیز پهلوان، ش ۸۱ و ۸۲.
- مشیرسلیمی، علی اکبر؛ (۱۳۵۷) *کلیات مصور میرزاده عشقی*؛ تهران: چاپخانه سپهر.
- مصباحی پور ایرانیان، جمشید؛ (۱۳۵۸) *واقعیت اجتماعی و جهان داستان*، تهران: امیرکبیر.
- میرعابدینی، حسن؛ (۱۳۸۷) *صد سال داستان نویسی*؛ تهران: چشمه.
- ناطق، هما؛ (۱۳۸۹) *از ماست که بر ماست*؛ تهران: نشر آگاه.
- نقیسی، سعید؛ (۱۳۸۳) *تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر*؛ تهران: اهورا.
- مجله کاوه*؛ (۱۲۹۶) س سوم، ش ۱۲، برلین: چاپخانه کاویانی.
- مجله کاوه*؛ (۱۹۲۰) س سوم، ش ۴۱، برلین: چاپخانه کاویانی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

